

ЕЗИКЪТ НА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКАТА ПИСМЕНА КУЛТУРА В СЛОВАКИЯ ОТ АКСИОЛОГИЧНА ГЛЕДНА ТОЧКА*

ПЕТЕР ЖЕНЮХ
ИНСТИТУТ ПО СЛАВИСТИКА „ЯН СТАНИСЛАВ“
СЛОВАШКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
peter.zenuch@savba.sk

THE LANGUAGE OF BYZANTINE-SLAVIC WRITTEN CULTURE IN SLOVAKIA FROM AN AXIOLOGICAL POINT OF VIEW

PETER ŽEŇUCH
JAN STANISLAV INSTITUTE OF SLAVISTICS, SLOVAK ACADEMY OF SCIENCES
peter.zenuch@savba.sk

Cyrillic written texts existing in the Slovak setting make up a unique circle of documents. Many Cyrillic texts have been copied or created as compilations from multiple sources. The language of these texts reflects the thinking of the people using it, which in its own right reflects the cultural thinking and education of Slovak believers of the Byzantine rite. The basis for the creation of these texts is the language of religion, in this case Church Slavonic, along with the entire liturgical terminological system.

Keywords: liturgical language, vernacular language, terminology, cultural awareness

Кирилската писмена култура в Словакия представлява неразделна част от културното и духовното развитие на народа и самостоятелен конфесионален и духовен кръг на книжнината, който свързва словашката култура със славяно-византийското обредно пространство. Уникална по своята същност, кирилската ръкописна традиция се състои от писмени извори, като например проповеди, образователна литература, сборници, съдържащи различни тълкувания и поучения, апокрифи, легенди, предания, жития на светци и повествования за произхода на празниците, които са възниквали в Източна Словакия. Специфична група представляват каноничните текстове, свързани с литургично-обредната среда, в които всъщност се отразяват местната богослужбена практика и традиция. В църковнославянските ли-

* Статията е подготвена в рамките на изпълнението на проекта Linguistic and Ethnocultural Dynamics of Traditional and Non-traditional Values in the Slavic World, акроним LED-SW (ERA.NET RUS Plus; RUS_ST 2017–472).

тургически текстове се е запазило наследството на славянската църква заедно с духовността и обредите на византийската църква. Тази писмена култура намира своето продължение най-вече сред южните и източните славяни, където възниква и богата славянска писмена традиция. Нейното разпространение може да се документира и в Словакия чрез кирилските писмени паметници. Словашкото население се е сляло с византийската религиозна среда благодарение и на влашката колонизация, която се превръща във важен формиращ елемент при внедряването на византийския обред в словашката религиозна среда (вж. Žeňuch 2015; Žeňuch 2013).

Отделна група извори, писани на кирилица, представляват различни литературни текстове – тълкувателни и образователни, към които спадат например и полемичните произведения, посветени на обреда, на езика, на защитата на църквата и нейните традиции. Важна група от паметници представляват дидактичната и образователната литература, различни книги с предписания, с паралитургични песни, катехизиси, граматика, описания на историята на местната църква, пътеписи и много други литературни паметници, вдъхновени от наративи, които произхождат от народната словесност (по-подробно вж. Žeňuchová 2013). Тези жанрово и тематично пестри съвкупности от текстове съставят цялостен кръг от писмени извори, които свидетелстват за живота на християните, спазващи византийския обред в Словакия¹ и за тяхното културно и историческо съзнание.

Историческата памет на народната култура се формира от култивирания език² (*kultivovaný jazyk*), който подпомага установяването на книжната и културата в най-общия смисъл на думата. В този контекст трябва еднозначно да включим езика на литургията, използван в отделни конфесионални общности в Словакия, например библейския чешки, латинския и църковнославянския (Doruľa 1977). В документите на тези общности може да се идентифицира общият поглед на словаците към езика, използван в писмени паметници с най-различен характер. Тук се очертава преди всичко разликата между литургическия език, езиковите изрази, предназначени за по-широка обществена среда и всекидневната устна комуникация в семейна или местна среда (вж. Doruľa 2014: 108). Писмените текстове са създавани на такъв език, който има отличителните черти на живата, култивирана и разбираема реч на носителите (*lingua vernacula*). При това най-висок авторитет в отделните конфесионални общности в Словакия безспорно е имал литургичният език, който се е възприемал като свят и неприкосновен.

Езикът на кирилските литургични и религиозни текстове също представлява най-висша форма на езиково изразяване, той се смята за свещен и култивиран език. В кирилските паметници с нелитургичен характер (става въпрос за неканоничните текстове, които не са се използвали за богослужение в църквата) се е използвала „поцърковнославянчената“ форма на народния език, в която обичайно се откриват редица лексикални, стилистични, морфологични и фонетични особености, проникнали от езиковия узус на ползвателите или на авторите на такава литература. Обогатен със заем-

ки от народния език на местните общности и приспособен към литургичния църковнославянски, този език може да се смята за култивиран – именно той е бил използван в документите на Църквата от византийския обред. Усилието за обработка на писмения език с посредничеството на литургичната реч се е извършвало най-вече там, където се е възпитавало младото свещеническо поколение, образованите хора – основно в училищата и в университетите. Култивираният език в средата на Църквата от византийския обред в Словакия се е формирал в различните скрипториуми, в енорийските канцеларии или в певческите и неделните училища. Там са се образували и обикновените вярващи.

Езикът на кирилските паметници представлява трайна ценност, неотделима част от историческото съзнание. Той е знак на общите идеи за историята и културата, за обществото, за близките и далечните съседи. Този език е белег за културната идентичност на общността, която се разграничава от своите съседи във всеки един етап от развитието си. В езика се отразява културното и професионалното мислене, той е доказателство за историческата памет и континуитет на носителите на културата. развитието на речниковия състав на езика е свидетелство за развитието на общността. Речниковият състав съдържа терминологията, използвана в различни области на земеделския, обществен и културния живот; той обхваща наименованията на различни отрасли и дейности; административна, религиозна и правна терминология. В него се запазват и преки исторически доказателства за съществуването на обединяващо християнско, религиозно, обществено и културно наследство, което без прекъсване се формира от времето на нашите предци (вж. Doğuľa 2014). Затова взаимодействието на духовните източници на обредната латинска и славяно-византийска културна и религиозна традиция изиграва решаваща роля и при формирането на словашката книжовност и култура.

Важна част от аксиологичната система на литургичния език на византийския обред в Словакия представлява неговата специфична терминологична система, която е израз на духовния живот на общността и свидетелство за неговата професионална традиция и идентичност.

Заемките от църковнославянската литургично-обредна сфера, които са живи и в по-новия пласт на словашкия език (Krajčovič 1974; Stanislav 1978), могат да се открият например и в диалектните области, където и до днес се служи литургия по византийски обред (Žeňuch 2011; Žeňuch 2012). В групата на думите, заети от кръга на църковнославянската богослужебна традиция, влизат преди всичко всеобщо познати изрази и термини, свързани с богослужението, с означаването на литургичните текстове, на дрехите на свещеника и помощниците при богослужението. Това са заемки от гръцки, които посредством църковнославянския навлизат в текстовете с религиозен характер и които се използват от вярващите в славяно-византийската църква до днес. Например: *ikona*, *tropár*, *kondák*, *antifóna*, *polyjelej*, *felón*, *epitrachil*, *stichar*, *myro*, *lítia*, *ikonostas*, *katechumen*, *prosfora*, *pany-*

chída, uzop, solea, ambón, iliton (икона, тронар, кондак, антифон, полиелей, фелон, епитрахил, стихар, миро, лития, иконостас, катехумен, просфора, панихида, исон, солей, амвон, илитон) или *antimenzion, proskomidia* (антиминс, проскомидия) и др.

Други църковнославянски заемки така са проникнали в езика на местните словашки вярвачи от византийски обред, че с тях се означават точно определени части от обредната, литургичната и конфесионалната практика, напр.: *bohorodičen* (богородичен) (кн. *bohorodičnik* ‘песнопение към Света Богородица’), *trojičen* (троичен) (кн. *trojičnik*, ‘песнопение към Света Троица’), *mučeničen* (мъченичен) (кн. *mučeničnik*, ‘песнопение към мъченик’), *pričasten* (причастен) (‘песнопение за Свето Причастие’), *stich, stichira* (стих, стихира) (‘стих, стихова строфа’), *vozduch* (гр. *aer*, ‘покривка на жертвените дарове’), *narukvica* (наръкавник) (кн. *rukávník* ‘обгръща ръкава на стихара, на ризата, която свещеникът облича под останалите литургични одежди’), *čtec* (четец) (според традицията на църквата това били помощници в храма, които на литургията четели определените послания на апостолите), *cárske* (или също *kráľovské dvere* (царски двери) (става дума за двукрилните врати в средата на иконостаса) и под.

Други лексеми са проникнали в езика на словашките носители на езика (имаме предвид преди всичко източнословашката диалектна област), така че наред със своето първоначално значение получават и допълнително, например думата *križma* (със значение ‘бяла риза, респ. сукно, в което при кръщението се завива новопокръстеният’) се използва и в значение ‘дар, подарък, който кръстникът дава на своя кръщелник при кръщението или при навършване на определена възраст’. В някои региони получаването на *križma* от кръстниците се свързва с първата света изповед на кръщелника, другаде *križma* като дар от кръстниците се дава при гощавката след акта на кръщението и под. Например с означението *Boža mira* в местния езиков узус се назовава *myrha* (тамян, ухаеща смола), която при изпълнението на богослужбни обреди се слага в кадилницата при прикадяването на храма, на иконите и на вярвачите. В езиковия узус на вярвачите е проникнала от църковнославянски и лексемата *proskurka*, която означава ‘осветен и раздробен хляб на вечернята в рамките на литията в навечерието на празник’. *Proskurka* след празничната литургия раздава министрантът (помощникът при богослужението) или определен от свещеника вярващ по време на *myrovanie (mírovaňe)* (помазването с миро). С понятието *mírovaňe* се означава помазването на вярвачите с миро. Названието *mírovaňe* е изведено от осветеното ароматно масло, което се нарича *myro* (миро).

Вероятно най-старата заемка от литургичния език на славяно-византийската църковна традиция е терминът *služba*, който е регистриран и в различни великоморавски паметници. До днес в местна среда всички отслужвания на литургии и богослужения (*večureň, utredňa/utridňa, liturgia*) (вечерня, утрень, литургия) се означават с термина *služba*. В диалектните словосъчетания от типа *idzem do službi, vracilam še zos službi, bula mi na*

službe (отивам на службата, върнах се от службата, била ми на службата) с термина *služba* се означава активното участие при отслужването на църковните обреди. Думи като *utredňa* (утреня), *večureň* (вечерня), *panachida* (панихида), *strasti* (става дума за утрения на Разпети петък), *kazaňe* (проповед), *pravoverni* (правоверен), *riza*, *rizi* (литургичната одежда на свещеника), *cerkev* (означение на храма), *otrust* (храмов празник), *pritrvor* (притвор), *čudotvorec* (правещ чудеса), *myrotočec* (от който се излива миро), *žertva* (жертва), *žertveňik* (мястото, където се приготвят жертвените дарове за литургията), *poprazdentstvo* (периодът след празника), *vľadyka* (название за епископ), *služitel'* (служещ при олтара), *strašni súd* (Страшният съд), *čaša* (потир) принадлежат към кръга на заетите от литургичната среда на славяно-византийската традиция. Към заемките от църковнославянски спадат и означенията на празниците, например: *Blahovišče* или *Blahoviščeňe* (Благовещение), *Preobražeňe* (Преображение Господне), *Uspeňe* (Успение на Пресвета Богородица), *Vozdvižeňe* (Въздвижение на Св. Кръст Господен, Кръстовден), *Pokrovi* (Покров Богородичен), *Usiknoveňe* (Отсичане главата на св. Йоан Предтеча и Кръстител), а също и лексеми, означаващи различни литургични предмети: *plaščenica* (плащаница), *prestol* (престол), *čaša* (чаша), *ikona* (икона), *obrus* (врхна покривка, платно на олтар) и др.

Към заемките от кръга на църковнославянската терминология спада и лексемата *paska*. С нея се означава не само великденският период, но и традиционният бял сладкиш, който се приготвя в домакинствата точно на празника на Свето Възкресение Христово. А лексемата *evanhel'ija*, използвана и в изопачената форма *vanhel'ija*, означава литургичната книга Евангелие и откъса от нея (зачало), който свещеникът чете при богослужбните обреди. От църковнославянски е заета и думата *prepodobni* (преподобен), която е образувана чрез префиксация с помощта на представката *pre-*. Основата е лексемата *podobni* (подобен) със значение 'имаш вид, изглед, качества, приблизително тъждествени с друг'. С лексемата *prepodobni* се означава състоянието на личност, която със своите действия и с живота си прилича на определен образец, в случая – на Бог. При това представката *pre-* изразява най-висока степен на прилика на носителя на това означение с неговия първообраз.³ В диалектния узус на словашките християни, спазващи византийския обред все пак думата *prepodobni* се използва в устойчиви съчетания, изразяващи пресилено и дори фалшиво уважение: *ta to takí prepodobní, že aji ruku na ňoho ňepoložic* (такъв е преподобен, че и с пръст да не го пипнеш). В местната фразеология са проникнали и някои други църковнославянски изрази, например: *co stojí jak pred prestolom* (какво стоиш като пред **престола**) (със значение 'идвам с молба, колелнопреклонно'), *špiva jak kantor z krilosa* (*nee kato nevec ot klupoca*) (със значение 'пее хубаво'), *prisjata, bo u ňedzeľu až na Viruju (Sjat', Sjat') prišla do cerkvi* (*така е навикнала, та чак в неделя на Верую (Свят, Свят) дойде на църква*) (със значение 'ленив съм'), *Šekaj, šak se tak poblahoslo-*

vim, že si budze pametl'ivo (Чакай, че така ще те **благословя**, че ще го помниш дълго) (със значение ‘порицавам някого’), *teľo ľudzi jak na pasku* (толкова хора, като на **Пасха**) (със значение ‘блъсканица, голямо множество хора като на празника Пасха’), *chodza za ňim, jak za porom* (върви след него като след **нона**) (със значение ‘иска от някого нещо важно’), *chodza kolo ňoho jako kolo pora*; *chodza kolo ňoho jak kolo pisanki* (минава покрай него като покрай **нон**; минава покрай него като покрай **писано яйце**) (със значение ‘уважавам някого, смятам някого за важен’), *boji še jak žid kresta* (страхува се като евреин от **кръщение**) (със значение ‘страхувам се от нещо като евреин от кръст или кръщение’) и др. Както се вижда, заемките от църковнославянския са пряко доказателство за влиянието на религиозната среда върху речниковия състав на местния народен език. Наистина, християните, спазващи славяно-византийския обред без оглед на етническата или езиковата им принадлежност ги свързва църковната традиция, закодирана в обрета и в литургичния език, записан с кирилско писмо.

Към проявите на славяно-византийската конфесионална идентичност принадлежи не само използването на литургичния език, който е църковнославянският, но и кирилската графична система, която е типична за църквата от славяно-византийски обред и не може да се схваща като отличителна черта на една етническа или езикова група. Текстовете на църковнославянски като литургичен език на църквата от славяно-византийския обред се записват на кирилица. Като литургичен език той е използван от всички славянски народи, които са приели византийския обред като част от своята конфесионална традиция. Църковнославянският се е развил от старославянския (старобългарския – бел. прев.), т.е. от културния и литературния език, на който е възникнала цялата славянска писменост във Великоморавия и който има своето продължение в книжовната традиция на останалите славянски народи, където това наследство е възприето след изгонването на учениците на св. Константин и Методий от Великоморавия и след нейното падане.** Затова литургичният църковнославянски език в Църквата по византийски обред в Словакия се свързва с проявите на приемственост на най-старата църковна традиция. Това се доказва от различни тълкувания за историята на местната църква (вж. напр. Zubko 2014; Žeňuch 2014), а също и от заемки от църковнославянската литургично-обредна сфера (Pavlovič 1997), които могат да се открият в словашката диалектна среда, в областите, където и до днес се служи византийска литургия (Žeňuch 2011).

Използването на кирилицата като графична система няма никаква връзка с етническата принадлежност или с етническата идентичност на нейните ползватели. Кирилското писмо в литургичните книги, използвани в бо-

** С 22-годишната Великоморавска мисия е поставено началото на славянската писменост. Огромната част от писменото наследство на славяните е създадено през IX–X в. в България (бел. ред.).

гослужебния процес, и в паралитургичните песенни произведения изпълнява функцията на конфесионален идентификационен атрибут. Писмото е графична система, с която се записват реализираните фонемни (звукове) на речта. Едновременно с това обаче то изпълнява и определена културно-идентификационна функция – най-вече по отношение на историческо-конфесионалното развитие. Например глаголическата графична система е била предвидена за великоморавската среда, където напълно се е развила във връзка с великоморавската църковна традиция, но ъглестата глаголица е до днес отличителна черта на далматинската църква. Кирилската графична система е проява на идентичността, свързана със славяно-византийската религиозна и обредна традиция при източните и някои южни славяни, но също така и при румънците, които са използвали кирилица дори и през втората половина на 19. век. И швабахер е конфесионално характерна графична система, която се е използвала от словашките протестанти. Членовете на Църквата от славяно-византийски обред в Словакия са използвали кирилицата за записване на литургичните текстове и до днес я приемат за свещен символ, знак за своята религиозна традиция и за конфесионалната си принадлежност (вж. по-подробно Кравецкий/Kravetskii 1999; Žeňuch 2014).

Жизнеспособността на християнската духовна култура от византийски обред в Словакия, която се е създала в пространство, където се срещат славянският Изток и славянският Запад, предлага възможности за интердисциплинарно изследване на междуетническите, межкултурните и междурелигиозните отношения и за разбиране на развитието на славянската културна идентичност, създадена в контекста на латинската и византийската духовност, и така потвърждава незаемимата стойност на техния принос в словашката народна култура.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Имат се предвид словашките гръко-католици (бел. прев.).

² Това понятие се използва със значение ‘обработен, усъвършенстван и развит език’ (бел. прев.).

³ С представката *pre-* в книжовния словашки и в диалектите се изразява най-висока степен на нещо, например *prekrasni*, *prešumni*, *predobri*, *prešikovni*, *prevešeli* (*прекрасен*, *прехубав*, *предобър*, *преизкусен*, *превесел*) и под.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Кравецкий 1999: *Кравецкий, А. Г.* Литургический язык как предмет этнографии. – В: *Агапкина Т. А., Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская, А. А. Плотникова* (eds.). Славянские этюды. Сборник к юбилею С. М. Толстого. Москва, Индрик, s. 232 [Kravetskii 1999: *Kravetskii, A. G.* Liturgicheski iazyk kak predmet etnografii [Liturgical Language as a Subject of Ethnography]. – In: *Agapkina, T. A., L. N. Vinogradova, E. E. Levkievskaja, A. A. Plotnikova* (eds.). Slavianskie etyudy. Sbornik k iubileiu S. M. Tolstogo. Moskva, Indrik, 1999, s. 232].

- Doruľa 1977: *Doruľa, Ján*. Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Doruľa 2014: *Doruľa, Ján*. Predstavy slovenských vzdelancov o jazyku a etnickej identite Slovákov v období národného obrodzenia. – In: *Doruľa Ján* (ed.). Historický význam a odkaz diela osobností slovenského národného obrodzenia. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, 2014, s. 108.
- Krajčovič 1974: *Krajčovič, R.* Slovenčina a slovanské jazyky. Praslovanská genéza slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Stanislav, Ján: Starosloviensky jazyk 1. a 2. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1978 a 1987.
- Pavlovič 1997: *Pavlovič, Jozef*. O niektorých problémoch prekladania textu Nového zákona. *Doruľa Ján* (ed.). Bratislava: Slavistický kabinet SAV, s. 152–161.
- Stsnislav 1978: *Stsnislav, Ján*. Starosloviensky jazyk 1. a 2. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1978 a 1987.
- Zubko 2014: *Zubko, P.* Kult svätých Cyrila a Metoda v tradícii latinskej cirkvi. Vybrané kapitoly cyrilo-metodského kultu. Ružomberok: Verbum. 252 s.
- Žeňuch 2011: *Žeňuch, P.* Z výskumu pomedzného užského nárečového areálu (na príklade nárečia obce Kaluža). – In: *Slavica Slovaca*, roč. 46, č. 1, s. 51–62.
- Žeňuch 2012: *Žeňuch, P.* Nižnorybnický spevník z roku 1817 – znovuobjavený rukopis. – In: *Slavica Slovaca*, roč. 47, č. 2, s. 118–144.
- Žeňuch 2013: *Žeňuch, P.* Byzantsko-slovanská kultúra na Slovensku – tradícia či import? – In: *Kuczyńska, Marzanna, Stradomski, Jan* (eds.). Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne 8. Cyrylometodejski komponent kultury chrześcijańskiej Słowian w regionie karpackim. Historia, tradycje, odwołania. Kraków: Instytut Filologii Słowiańskiej UJ, Wydawnictwo „Scriptum“, s. 157–195.
- Žeňuch 2014: *Žeňuch, P.* Kultúrne a spoločenské podmienky vydania päťzväzkovej Biblie pre gréckokatolíkov Mukačevskej eparchie. – In: *Doruľa, Ján* (ed.). Historický význam a odkaz diela osobností slovenského národného obrodzenia. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, s. 131–160.
- Žeňuch 2015: *Žeňuch, P.* K dejinám cyrilskej písomnej kultúry na Slovensku. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, s. 25–26.
- Žeňuchová 2013: *Žeňuchová, K.* Kánonické a nekánonické obrazy a ľudová religiozita v prozaickom folklóre slovensko-ukrajinských pohraničných oblastí. – In: *Žeňuch, Peter* (ed.). XV. Medzinárodný zjazd slavistov v Minsku. Príspevky slovenských slavistov. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, s. 155–170.

Превод от словашки: *Николай Желев*

РЕЗЮМЕ

Текстовете, писани на кирилица, в словашка среда представляват уникален кръг от документи. Много кирилски текстове са се преписвали или са възниквали като компилационни трудове от множество източници. В езика на тези текстове

се проявява мисленето на ползвателите му, което е отражение на културното мислене и образованост на словашките християни, спазващи византийския обред. Основата за създаването на тези текстове е езикът на вероизповеданието, който сред словаците от славяно-византийски обред е църковнославянският език заедно с цялата богослужерна терминологична система.

Ключови думи: литургичен език, народен език, терминологична система, културно съзнание

✉ Проф. д.ф.н. Петер Женьух / Prof. Peter Žeňuch, DSc
Slavistický ústav Jána Stanislava SAV
Dúbravska cesta 9
84104 Bratislava, Slovensko

Публикувано: 31 март 2019